

רגינה יונאס – רועה רוחנית לציבור היהודי בברלין ובגטו טרזיינשטט

מרגלית שלאין

סוגיית הדרת הנשים מהמרחב הציבורי בכלל, ומפעילות ציבורית-דתית לסוגיה בפרט, מצויה כיום במרכז הדיון הציבורי בישראל. תרומה חשובה לדיון זה עשויה להיות בחינת דמותה של רגינה יונאס, האישה הראשונה במסורת היהודית שהוסמכה לרבנות, שכתבה עבודת גמר הלכתית פורצת דרך התומכת בהסמכת נשים לרבנות, שהאמינה ששוויון בין גברים לנשים יכול להתממש על פי אמות המידה של ההלכה היהודית ושימשה רועה רוחנית לציבור היהודי בברלין ובגטו טרזיינשטט עד ששולחה למוות באשוויץ.

האם אישה יכולה לכהן במשרה רבנית?

'האם אישה יכולה לכהן במשרה רבנית?' לפני יותר משמונים שנה נשמעה השאלה מופרכת אפילו בברלין המתקדמת, ואף על פי כן זה היה אז נושא מחקרה של רגינה יונאס (1902–1944), יהודייה אורתודוקסית, האישה הראשונה במסורת היהודית שהוסמכה לרבנות בגרמניה בשנת 1935.

אף על פי שהרבינרין רגינה יונאס הייתה ידועה מאוד בזמנה,¹ היא נשתכחה במשך כחמישים שנים והייתה לחידה מאחר שכל הידוע עליה ירד לטמיון

¹ התואר 'רבינרין' (*Rabbinerin*) נקבע בגרמנית במיוחד בעבור רגינה יונאס עם הסמכתה. שלא כתוארה של אשת הרב, הרבנית (*Frau Rabbiner*), התואר רבינרין יוחד ליונאס,

בכיליון הכללי של יהדות אירופה. במשך שנים רבות התעלמו ממנה ומפועלה הציבורי, ומעטים מעמיתיה הגברים מקרב יהדות גרמניה הליברלית והנאורה ששרדו זכרו את האישה שהתקדמה מעבר לתקופתה בתחום שנשים לא היו אמורות לפעול בו, אך איש מהם לא פעל להנצחתה. אפילו הרב ד"ר ליאו בק, שהיה אחד ממוריה בבית הספר הגבוה למדעי היהדות בברלין והיה בקשר אתה שנים רבות בברלין ובטרזיינשטט, והנירולוג והפסיכיאטר ד"ר ויקטור פראנקל, שעבד אתה שנתיים בטרזיינשטט, לא הזכירו אותה.

ב-1990, לאחר איחוד גרמניה, החל גל של חוקרים ואנשי אקדמיה מהמערב לפקוד את ארכיוני מזרח גרמניה לשעבר, ובהם ד"ר קתרינה פון קלנבך, חוקרת ומרצה במחלקה לפילוסופיה ולימודי דת בסנט מרי קולג' במרילנד, ילידת גרמניה, שחיפשה חומר בנושא יחסו של הממסד הדתי – הפרוטסטנטי והיהודי – לנשים שביקשו הסמכה לתפקידי כהונה בגרמניה של שנות השלושים. ב-1991 מצאה פון קלנבך בארכיון המרכזי של גרמניה המזרחית לשעבר, בפוטסדום במזרח ברלין, מעטפה עם מסמכה של רבינרין רגינה יונאס, שהופקדו על ידה למשמרת בקהילה היהודית בברלין טרם גירושה לטרזיינשטט בנובמבר 1942. מסמכים אלו מוכיחים בבירור שיונאס הייתה מקובלת מאוד כרועה רוחנית בזמנה.² פון קלנבך גילתה עניין רב בדמותה של

שהייתה אמורה לתפקד כרב ולכן גם שלא להינשא, בהתאם לחוקי המדינה הגרמנית בעת ההיא.

² מסמכי יונאס שנמצאו בארכיון זה כללו תעודה כתובה בעברית שכותרתה 'התרת הוראה', חתומה בידי הרב ד"ר מקס דינמן, ראש התאחדות הרבנים הליברלים בעיר אופנבך, המעידה כי ב-25 בדצמבר 1935 נתן סמיכה לרגינה יונאס; תרגום התעודה לגרמנית שתרגמה יונאס; העתק עבודת הגמר שלה, 'האם אישה יכולה לכהן במשרה רבנית?' עם תיקונים והערות בכתב ידה; תעודה מבית המדרש הגבוה למדעי היהדות לרבנים ליברלים ולמחנכים בברלין מ-12 בדצמבר 1930 על הסמכתה ללמד את מקצועות היהדות, כולל השפה העברית, בבתי הספר של הקהילה היהודית; מאמרים שלה על הסמכתה ותפקודה כרבינרין שפורסמו בעיתונות המקומית והארצית ובכתבי עת; החוזה שלה עם הקהילה היהודית בברלין; שתי תמונותיה כשהיא לבושה בגדי כהונה ואוחזת ספר בידה, קטעי עיתונות מגרמניה ומשווייץ שסיפרו על מאבקה הארוך והעיקש עד שזכתה בהסמכה לרבנות ועוד. ב-1958 הועברו מסמכי הקהילה היהודית לארכיון המרכזי בפוטסדום וב-1996 ל-*Staatsarchiv der DDR*. כיום מצויים מסמכיה הרבינרין רגינה יונאס ב-*(CJA) Centrum Judaicum Archive* בברלין, והם פורסמו אצל: Elisa Klapheck, *Fraeulein Rabbiner Jonas, Kann die Frau das rabbinische Amt bekleiden?*, Teetz 1999. התרגומים שלי אלא אם כן צוין אחרת.

רגינה יונאס, ברלין 1939

יונאס, שתאמה את תחום התעניינותה, ובמשך עשרות שנים עסקה במחקר עליה.³

מי שהביאה לפרסומה הנרחב מחדש של רגינה יונאס הייתה הרבה והחוקרת הגרמנייה אליזה קלאפק, שכתבה עליה ביוגרפיה שהאירה את דרכי חייה והתפרסמה ב-1999, ובה הובאה במלואה גם עבודת הגמר ההלכתית של יונאס: 'האם אישה יכולה לכהן במשרה רבנית?'⁴

ועדיין לא זכתה יונאס שסיפור חייה יזכה לפרסום הראוי לו בישראל, ומחקרה, החשוב עד היום לחקר מעמד האישה – בהיותה אחת הנשים היהודיות המתקדמות והמרתקות במחצית הראשונה של המאה העשרים, שנאבקה להענקת זכויות שוות לנשים במסגרת ההלכה היהודית – לא ראה אור בעברית.

תבנית נוף מולדתה

רגינה יונאס נולדה בברלין ב-3 באוגוסט 1902 למשפחה קשת יום, להוריה וולף (אדולף) זאב יונאס ושרה לבית הס, שהיו ילידי פומרן ובוואריה בגרמניה, שנתיים לאחר הולדת אחיה הבכור אברהם.⁵ המשפחה שמרה על אורח חיים אורתודוקסי והתגוררה בסביבה יהודית דתית, כך שרגינה לא נחשפה בילדותה להשפעות התרבותיות של העיר החופשית ברלין.

³ Katharina von Kellenbach, "God Does Not Oppress Any Human Being": The Life and Thought of Rabbi Regina Jonas, Oxford 1994, pp. 213–225; idem, 'Denial and Defiance in the Work of Rabbi Regina Jonas', Phyllis Mack and Omar Bartov (eds.), *In God's Name: Genocide and Religion in the 20th Century*, New York, Oxford 2001, pp. 243–258

⁴ Klafek (לעיל, הערה 2), ראו גם את תרגום מאמרה לאנגלית: Elisa Klapheck, *Fräulein Rabbiner Jonas – The Story of the First Woman Rabbi*, San Francisco 2004

⁵ הפרטים הביוגרפיים על רגינה יונאס לקוחים מתוך: קלאפק (לעיל, הערה 2); פון קלנבך (לעיל, הערה 3); Michael Brocke and Julius Carlebach (eds.), *Die Rabbiner im Deutschen Reich 1871–1945*, Munich 2000, Jonas Regina, 2269, pp. 312–

ילדותה עברה עליה בשכונת עוני בברלין, ברובע שיינן, שהתגוררה בו תחתית החברה הגרמנית: פושעים ופרוצות מזה, ולהבדיל, קיבוץ גדול של יהודים שנמלטו מרוסיה ומפולין החל משלהי המאה התשע עשרה מזה. היהודים קיימו אורח חיים יהודי דתי אורתודוקסי בנוסח מזרח אירופה וחייהם התנהלו בידיש. צפיפות האוכלוסייה ברובע שיינן הייתה גדולה. חצרות הבתים היו צמודות זו לזו, חשוכות וצרות, ברוב הבתים לא היו מים זורמים והשירותים היו משותפים ונמצאו לרוב בחצר.

האב עבד כסוחר ופרנס את משפחתו בדוחק, ובנובמבר 1913 נפטר מדלקת ריאות כרונית ונקבר בבית הקברות היהודי בברלין בחלקת העניים, בסיועה של הקהילה היהודית. אלמנתו שרה ושני ילדיהם, אברהם בן השלוש עשרה ורגינה בת האחת עשרה, נותרו בחוסר כול ונאלצו לעבור לדירה קטנה יותר בשולי הרובע, בצפון אלכסנדר-פלאץ. האם השתדלה להעניק לילדיה חינוך דתי והקפידה על שמירת אורח החיים היהודי האורתודוקסי בביתה.

מנקודת מוצא זו היה צורך בהרבה עוז רוח, התמדה ועקשנות, כדי שנערה יהודייה דתייה תתגבר על מכשולים רבים ותפלוס לה דרך ומעמד כדי להשתלב בחברה היהודית המשכילה והחופשית של ברלין, שהייתה אז בשיא תפארתה. מצוקות העוני ויתמותה בגיל צעיר חישלו את אופייה לקראת הבאות.

חינוכה

לשינוי מקום המגורים הייתה השפעה מכרעת על התפתחותה של יונאס ועל דרכי חייה. בכל שבת הלכה האם עם ילדיה לבית הכנסת הסמוך בריקשטראסה, שדגל במיזוג המסורת והחיים המתקדמים בהווה. רגינה נמשכה להווי בית הכנסת בהנהגתו של הרב ד"ר מקס וייל (1873–1942), שניהל את בית הכנסת ברוח הרבנות האורתודוקסית המסורתית אבל פעל להעלאת מעמד האישה וחיפש דרכים להקנות חינוך יהודי לנערות.

יונאס החלה את לימודיה בבית הספר היהודי האורתודוקסי לבנות שליד בית הכנסת בקייזרשטראסה בברלין ולאחר מכן למדה בבית הספר הדתי שליד בית הכנסת בריקשטראסה. היא הצטיינה בלימודים וסייעה לבנות כיתה. כבר בגיל צעיר שאפה להיות רב, משרה שלא נראתה לה יוצאת דופן

באוירה הכללית של האמנציפציה שניתנה ליהודים, שלאחריה, כך האמינה, תבוא גם האמנציפציה לנשים.

הרב וייל פרס את חסותו על הנערה היתומה וסלל את דרכה ללימודים. היא העריכה מאוד את אישיותו ואת עבודתו, והוא הפך בעבורה לסמל, לדמות אידאלית של רב, למורה דרך לחיים. הרב וייל מצדו העריך את דתיותה ואת רצינותה ולימד אותה באופן פרטי תלמוד והלכה. גם בבגרותה נשתמר קשר המכתבים ביניהם בשאלות הלכה עד גירושו של הרב וייל לטרוזיינשטט, ששם נפטר טרם הגעתה למחנה.

לאחר סיום לימודיה התיכוניים למדה יונאס הוראה בסמינר 'אוברליצאום וייסנזה' בברלין, ובחודש מרץ 1924 קיבלה תעודת הוראה לבתי ספר תיכוניים לבנות, והיא שאפשרה את קיומה הכלכלי ואת קיום אמה בשנים הבאות.

ואולם רגינה יונאס ייעדה את עצמה לרבנות ונאבקה קשות כדי לפרוץ לה דרך מההוראה. כבר באותה שנה נרשמה לבית הספר הגבוה למדעי היהדות בברלין, *Berliner Hochschule für die Wissenschaft des Judentums*, שנוסד ב-1872 והיה אקדמיה למדעי היהדות – בית מדרש גבוה לרבנים ליברלים ולמחנכים. יונאס למדה דווקא שם מאחר שכאישה לא יכלה להתקבל למוסד אורתודוקסי להכשרת רבנים. היא לא הייתה התלמידה היחידה שלמדה שם באותה עת; בשנת 1932 היו 27 נשים בקרב 155 הסטודנטים שלמדו במוסד זה. בית הספר הגבוה הציע לבוגריו שתי דיפלומות: האחת בעברית, סמיכה – 'היתר הוראה', שנחתמה בידי פרופסור לתלמוד, והאחרת – דיפלומה של מלומד במדעי היהדות שהוכשר כמורה אקדמי לדת, ואליה כיוונו רוב הנשים.⁶

במשך שש שנות לימודיה בבית הספר הגבוה עבדה יונאס לפרנסתה ולקיום אמה בהוראת עברית ודת בליציאום הציבורי לבנות על שם אליזבת בשרלוטנבורג בברלין. במשך שנתיים (1927–1928), במקביל לעבודתה, שמעה

⁶ קלאפק (לעיל, הערה 2); פון קלנבך, אלוהים אינו מדכא (לעיל הערה 3), עמ' 214.

הרצאות בפילוסופיה באוניברסיטה של ברלין, אבל לא היו לה האמצעים ללימודים סדירים שם.⁷

ביולי 1930 עמדה יונאס בכל חובותיה בבחינות בעל פה בהיסטוריה של הדת, בפדגוגיה, בפילוסופיה של הדת, בהיסטוריה ובספרות יהודית, בתלמוד, בשפה העברית ובמקרא, כתבה עבודה ששמה 'המילון של רש"י' והגישה את עבודת הגמר שלה (בגרמנית), המבוססת על מקורות הלכתיים מקראיים, תלמודיים ורבניים, שכותרתה: 'האם יכולה אישה לכהן במשרה רבנית?'⁸

מתוך דבריה של רגינה יונאס בפתח עבודתה:

עבודה בנושא הלכתי

האם אישה יכולה לכהן במשרה רבנית?

השאלה אם האישה היהודייה יכולה להיות 'רבינרין' היא סוגיה כה נרחבת שאי-אפשר למצותה במסגרת עבודה זו. כדי להתמודד עם משימה מעין זו היה צורך לעסוק בגישה הכוללת לבעיית האישה היהודייה כפי שהיא באה לידי ביטוי במכלול הכתבים היהודיים שלנו. לכן הייתי צריכה להצטמצם ולדון אך ורק בנקודות החשובות ביותר. נוסף על כך, אי-אפשר למצוא חומר הלכתי לכל ההיבטים של מקצוע זה. כך מגיעים לקושי העיקרי והוא המושג 'רבינרין', המהווה חידוש בימינו, ועל אחת כמה וכמה בתקופת הכתבים היהודיים שלנו.⁹

מכיוון שאני אוהבת באופן אישי את המקצוע הזה [...] אנסה להאיר מעט את הבעיה הזאת לפי כוחותיי הצנועים.¹⁰

⁷ ברוקה וקרליבן (לעיל, הערה 5); מכתבה של יונאס מ-12.12.1938 למרטין בובר בירושלים, מתוך ארכיון מרטין בובר, The National Library of Israel Call Number: ARC. Ms. Var. 350 008 339b System Number: 003024029. ראו דבריה של אילזה קלאפק על המכתב: <http://www.imdialog.org/reginajonas.html>.

⁸ מכתב זה בתרגומה של פרופ' איטה שדלצקי מובא כנספח בהמשך למאמר זה. אני מודה לפרופ' איטה שדלצקי על הערותיה והארותיה המבארות ועל סיועה בתרגום מגרמנית במובאות מעבודת הגמר של רגינה יונאס.

⁹ הכוונה כאן למקרא, לתלמוד ולספרות הרבנית.

¹⁰ Regina Jonas, Halachische Arbeit – 'Kann die Frau das rabbinische Amt bekliden?', Stiftung neue Synagoge Berlin, Centrum Judaicum Berlin,

יונאס התמקדה בעבודתה בתשע מטלות עיקריות שעמדו בפני רב מודרני בזמנה. היא ביססה את דיונה הפרטני, המעמיק והמקיף בכל אחת מהמטלות הרבניות על מכלול המקורות ההלכתיים מן התנ"ך והתלמוד דרך הספרות הרבנית לדורותיה עד למאה התשע עשרה, וכדי לתאר את אופן יישומן של המטלות ולהעריך את הרלוונטיות שלהן לכישורי נשים לשם ביצוען בפועל בזמנה, הסתמכה גם על מחקרים במדעי היהדות בעת החדשה.

להלן פירוט 'המטלות הכלליות העומדות בפני רב, ולכן גם בפני רבינרין', כפי שניסחה יונאס בעבודתה:

1. הרב חייב להיות בקי בכתבים היהודיים הדתיים והחילוניים העיקריים ומלומד במיוחד בתורה שבכתב ובתורה שבעל פה.
 2. הוא חייב ללמד אחרים, ילדים ומבוגרים.
 3. עליו לדרוש בבית הכנסת, ומלבד זאת נהוג שיישא נאומים דתיים בלוויות, בחתונות ובטקסי בר מצווה.
 4. עליו להיות פעיל בעריכת קידושין וגיטין, חליצה וקבלת גרים.
 5. הוא חייב לפסוק הלכה ('פסקענן').
 6. עליו להרצות מחוץ לבית הכנסת כדי לעורר עניין באינטרסים יהודיים בקהילה.
 7. הוא צריך לעמוד לרשות הקהילה שלו בכל השאלות האישיות ולהגיש סיוע במקרה של מצוקות נפשיות.
 8. הוא צריך לפעול למען רווחתם של בני הנוער ולרווחת הקהילה כולה ולפייס במריבות בין חברה.
 9. לבסוף, כמובן לא כמטלה האחרונה בחשיבותה, הרב מחויב באורח חיים המתאים הן להוראתו הדתית, ליהדות ולתפקיד שמעניק לו מקצועו כמנהיג הקהילה.
- המטלות הללו מחייבות את הרב ועל כן גם את הרבינרין.¹¹

10117, p. 1. אני מודה לרבה אליזה קלאפק על שהעבירה לידי העתק מהטיוטה המקורית של עבודת המחקר של הרבינרין יונאס עם התיקונים בכתב ידה. על הטיוטה הוטבעה ב-1939 החותמת 'רבינרין רגינה שרה יונאס' בצו הרשויות של גרמניה הנאצית.

¹¹ שם, עמ' 3.

בהמשך עבודתה ייחדה יונאס שמונים וחמישה עמודים לדיון הלכתי היסטורי ואקטואלי מעמיק ומרתק לפי סדר רשימת המטלות. גם היום יש לעבודתה חשיבות אקטואלית גדולה, בעיקר באשר לשאלות ובעיות עכשוויות בתחום מעמד האישה בחברה היהודית – ובפרט בחברה הדתית-האורתודוקסית – בישראל ובעולם.¹²

במאמר זה, שעיקרו דמותה של רגינה יונאס וחייה, חשוב להדגיש שני היבטים מרכזיים המתבטאים בעבודת הגמר שלה: האחד הוא הידע העצום והמדויק שלה בתחומי ההלכה, ההיסטוריה היהודית וההשכלה הכללית, והשני הוא טיב טיעוניה ונימוקיה. יש בעבודתה ניתוחים מבריקים ומעוגנים היטב של המקורות לדורותיהם, וטיעונים נהירים, מעשיים ופורצי דרך בשאלות מעמד האישה בחברה המודרנית בכלל ובחברה היהודית-אורתודוקסית בפרט.

בסיכום עבודת המחקר שלה טענה יונאס נמרצות לזכותה של אישה להתמנות לרב מודרני על בסיס ההלכה. שורשי המכשולים להסמכתה של אישה, מקורם לדבריה בדעות קדומות ובבורות בעולם העתיק ובעולם של ימי הביניים, דהיינו בהשפעות חיצוניות שנספחו במהלך השנים למערכת המצוות וההלכה, ואפשר לשנותן בלי לשנות את אמות המידה של היהדות הרבנית. היא תפסה עצמה כמתקנת ולא כמהפכנית; היא טענה למנהיגות נשים בחיי הציבור היהודי וליכולתן לכהן במשרה רבנית על פי ההלכה, וסיימה בהצהרה:

מי שחי למען בני אדם ובמיוחד מי שרוצה לחיות למענם במקצועו, אסור לו לנחם אותם במילים בלבד אלא הוא מחויב גם במעשים. נאמר במסכת עבודה זרה יז ע"ב: 'כל העוסק בתורה בלבד [ולא בגמילות חסדים] דומה כמי שאין לו אלוה'. אם זה נכון לכל יהודי ויהודייה, על אחת כמה וכמה למי שרוצה להקדיש את חייו לעבודת ה' ובכך לברואיו, בני האדם. עם כל הנאמנות והאהבה לכתבים שלנו

¹² את עבודת המחקר של יונאס תרגמה לאחרונה לעברית תמר אברהם והיא אמורה לצאת לאור בקרוב בהוצאת התנועה ליהדות מתקדמת בישראל. לעבודתה הנרחבת והמקיפה של יונאס ראוי לייחד מחקר נפרד.

ולמצוותינו הקדושות, נזכור נא גם ולא נשכח שרוח החירות מדברת דרכם. יהי רצון שרוח זו תדבר למען האישה ותבהיר הבהר היטב את השאלה הנדונה כאן.¹³

מנחה העבודה, הפרופסור לתלמוד אדוארד יחזקאל בנט, אישר את מחקרה של יונאס הקורא להסמכת נשים (בציון 'טוב'), אך ב-7 באוגוסט 1930 נפטר במפתיע, עוד לפני שבחן אותה בעל פה בהלכה. יורשו, פרופ' חנוך אלבק (1890–1972), סירב לבחון אותה מאחר שהתנגד להסמכת אישה לרבנות. יונאס פנתה לרב ד"ר ליאו בק, שלמדה אצלו בבית הספר הגבוה למדעי היהדות, אך גם הוא סירב להיענות לבקשתה, ככל הנראה מחשש שהסמכת אישה לרבנות תגרום בקהילה היהודית בעיות קשות עם הרבנות האורתודוקסית הגרמנית.¹⁴ היה קושי למצוא פרופסור לתלמוד שיסכים להסמיכה, כדברי ד"ר י"א להמן מהיברו יוניון קולג', שלמד בשעתו בבית הספר הגבוה למדעי היהדות:

לפי חוקת בית הספר הגבוה, הסמכות היחידה להסמכה מסורה בידי הפרופסור לתלמוד ולהלכה שהיה אורתודוקסי. לפי ההלכה האורתודוקסית לא ניתן להסמיך אישה. מעולם לא הוסמכה אישה בבית הספר הגבוה ואיש ממורי הפקולטה, וד"ר בק בכללם, לא סמך ידו על כך.¹⁵

לפיכך בטקס סיום הלימודים, שהתקיים ב-12 בדצמבר 1930, הוענקה לרגינה יונאס דיפלומה של 'מורה אקדמית לדת' בלבד, והיא נחתמה בידי מורי הפקולטה: יוליוס גוטמן (פילוסופיה של הדת), יצחק משה (איתמר אסמר) אלבוגן (היסטוריה יהודית וספרות), ליאו בק (היסטוריה של הדת ופדגוגיה), הארי טורצ'ינר (טור סיני) (עברית) ואדוארד בנט (תלמוד).¹⁶

¹³ Regina Jonas, Halachische Arbeit בתוך: קלאפק (לעיל, הערה 2), עמ' 87–88. תרגמה פרופ' איטה שדלצקי.

¹⁴ קלאפק (לעיל, הערה 2), עמ' 34.

¹⁵ פון קלנבך, אלוהים אינו מדכא (לעיל, הערה 3), עמ' 214, הערה 9.

¹⁶ ככל הנראה חתם פרופ' בנט על תעודתה של יונאס עם סיום לימודיה בקיץ 1930 (טקס חלוקת תעודות הגמר, בדצמבר 1930, כבר היה לאחר פטירתו). תעודת הציונים של יונאס מצויה בברלין, בארכיון 11–12, pp. BA Potsdam, 1, 75 D Jo1, Nr. 14.

נוסף על הדיפלומה שלה כמורה אקדמית לדת קיבלה יונאס ב-12 במאי 1931 מסמך מיוחד בחתימת הרב ד"ר ליאו בק, שאישר את השתתפותה בקורס לתרגילי דרשות (שכלל תרגול בטקסים) ובהערכה ליכולתה, שסיימה אותו 'בהצלחה גדולה', ו'שהיא בעלת כושר לדרוש'.¹⁷

'עיתון המשפחה היהודי' (*Isrealitische Familienblatt*) דיווח על כך בצינויות ב-4 ביוני 1931: 'הלילה קיבלנו את הדרשנית הראשונה ממין נקבה בגרמניה כהפתעה קטנה, יש לומר'. העורך העיר שהיא כבר דרשה בשלוש קהילות קטנות בשבת, ובצרות עין התלונן: 'בדיפלומה שניתנה לגברת על ידי בית הספר הגבוה למדעי היהדות לא נוסח שהיא רק מורה ושאינו זו דיפלומה לדרשנות. צריך היה להוסיף במפורש נספח כזה. אחרת', הזהיר העורך, 'עלול לקרות בנקל שנשים אקדמאיות אחרות שהוכשרו בבית המדרש כמורות להוראת הדת תעלינה דרישות למימוש הסמכתן לפי הכשרתן במוסדות אקדמיים'.¹⁸

מאבקה להשגת סמיכה לרבנות

יונאס לא הסתפקה בתואר 'מורה אקדמית לדת' וחיפשה רב שיסכים להסמיכה לרבנות כדי שתוכל להגשים את שאיפתה להיות רב. יותר מארבע שנים אחר כך הסכים הרב הליברלי ד"ר מאיר מקס דינמן (1873–1939), רב אופנבך והגליל וראש אגודת הרבנים הליברלים, לבחון אותה בבחינת הידע בהלכה שחסרה להסמכתה. באוגוסט 1935 כתב לה הרב דינמן שהבחינה בעל פה תכלול את ההלכות בסימנים פט–קו – הלכות תפילה, ובסימנים קנא–קנד – הלכות בית הכנסת – המובאות בחלק 'אורח חיים' שבשולחן ערוך. הוא הוסיף שלא מדובר בבדיקת שינון אלא בבחינת אופן הכרעתה בשאלה הלכתית, שתציג כיצד היא מאתרת את הפסוק המתאים מהמקורות שעליו היא מסתמכת בהכרעתה בהתאם לדיני ההלכה, וכי 'באופן טבעי תישקל גם עבודתך [ההלכתית]'.¹⁹

¹⁷ קלאפק (לעיל, הערה 4), עמ' 34.

¹⁸ פון קלנבך, אלוהים אינו מדכא (לעיל, הערה 3), עמ' 215, הערה 13.

¹⁹ קלאפק (לעיל, הערה 2), עמ' 39.

תאריך הבחינה נקבע ל-26 בדצמבר 1935. יונאס הגיעה מברלין לביתו של הרב דינמן בעיר אופנבך, ושם בחן אותה הרב בעל פה במשך כמה שעות. לאחר שעמדה בהצלחה בבחינה, ועל סמך חיבורה 'היכולה אישה להפקד על משמרת הרבנות!',²⁰ כתב לה הרב דינמן 'היתר תורה' – סמיכה לרבנות.

דינמן הצביע על כך שפרופ' בנט היה מוכן להסמיכה אבל 'נקרא למרום והלך לעולמו' בטרם השלמת הבחינות. אין אפשרות להוכיח את רצונו או את אי-רצונו של בנט להסמיק את יונאס, אולם בהסתמך על מחקרה ההלכתי, צריך לדברי דינמן לשאול אם הפרופסור לתלמוד יכול היה לקבל באופן לגיטימי מחקר זה כקביל אקדמית (בציון 'טוב'), בלי לציין באותו הזמן את נכונותו לפעול לפי הממצאים על ידי הסמכתה.

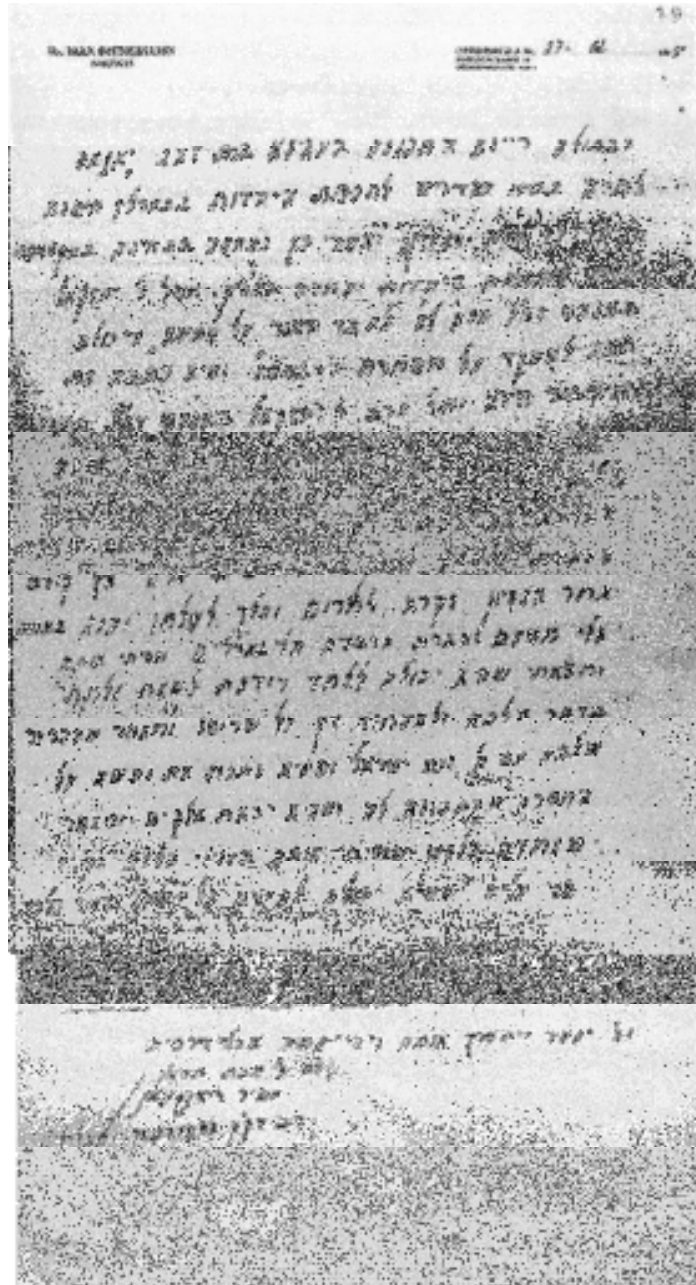
וכך, בא' בטבת תרצ"ו (27 בדצמבר 1935) הוסמכה רגינה יונאס לרבנות באופן פרטי בידי הרב הליברלי מאיר מקס דינמן, והייתה לאישה הראשונה בעולם שהוסמכה לרבנות.

כתב הסמכתה של רגינה יונאס לרבנות

הבתולה ריינא המכונה רעגינא בת זאב יֵאָנָאס למדה בבית המדרש לחכמת היהדות בבערלין משנת תרפ"ד עד שנת תר"ץ ואחרי כן נבחנה בבחינה במקצועות שנות לחכמת היהדות ועמדה בנסיון. ומור' ר' יחזקאל באנעט זצ"ל צוה לה לחבר חיבור 'היכולה אישה להפקד על משמרת הרבנות!' והיא כתבה את החיבור הזה ומור' הרב יחזקאל באנעט זצ"ל, פסק אותו וכתב עליו שהוא 'טוב', והיא לא פסקה ללמד והרב ר' יחזקאל באנעט הסכים לה שמצד ההלכה יש להשיב שאישה יכולה להפקד במשמרת הרבנות והתחיל לבחון אותה פנים אל פנים אך קודם גמר הניסיון נקרא למרום והלך לעולמו.

והנה באתה אלי מטעם הרבנים הליבערליים וניסיתי אותה ומצאתי שהיא יכולה ללמד ויודעת לשאת ולתת בדבר הלכה ולהעמיד דין על

²⁰ שם החיבור: 'האם אישה יכולה לכהן במשרה רבנית?' הוא תרגום מילולי מגרמנית של הכותרת שנתנה יונאס לעבודתה. הרב דינמן כינה את עבודתה בלשון הפיוט 'שומרים הפקד לעירך': 'היכולה אישה להפקד על משמרת הרבנות!'.

שרשיו. ומאחר שהכרתי שלבה עם ה' ועם ישראל ושהיא נתנה את נפשה על המטרה שהתכוונה לה ושהיא יראת אלוקים ומאחר שעמדה בנסיון שניסיתי אותה בענייני הלכה, מעיד אני עליה שהיא יכולה להשיב שאלות בדבר הלכה ושהיא ראויה להפקד על משמרת הרבנות.

וה' יסעד ויתמוך בה ויהי עמה בכל דרכיה.

יום א' טבת תרצ"ו

[חתימה] מאיר דיענעמאן

רב דק"ק אפפענבאך והגליל.²¹

רבים בירכו את יונאס על הצלחתה. הרב ליאו בק בירך אותה: 'מותר לך להרגיש שביעות רצון שהגשמת את תקוותיך [...] לשמחתי, שמעתי מד"ר דינמן שהוא בחן אותך בכבוד ראש ושעברת את המבחן'. אשתו, נטלי בק, הוסיפה אף היא את ברכתה: 'מעומק לבי קבלי גם את רגשי הכבוד הרב ביותר שלי. אני שמחה לחלוק עמך את שמחתך, שהצלחת סוף-סוף להגשים את ייעודך לאחר עבודה רבה'.²²

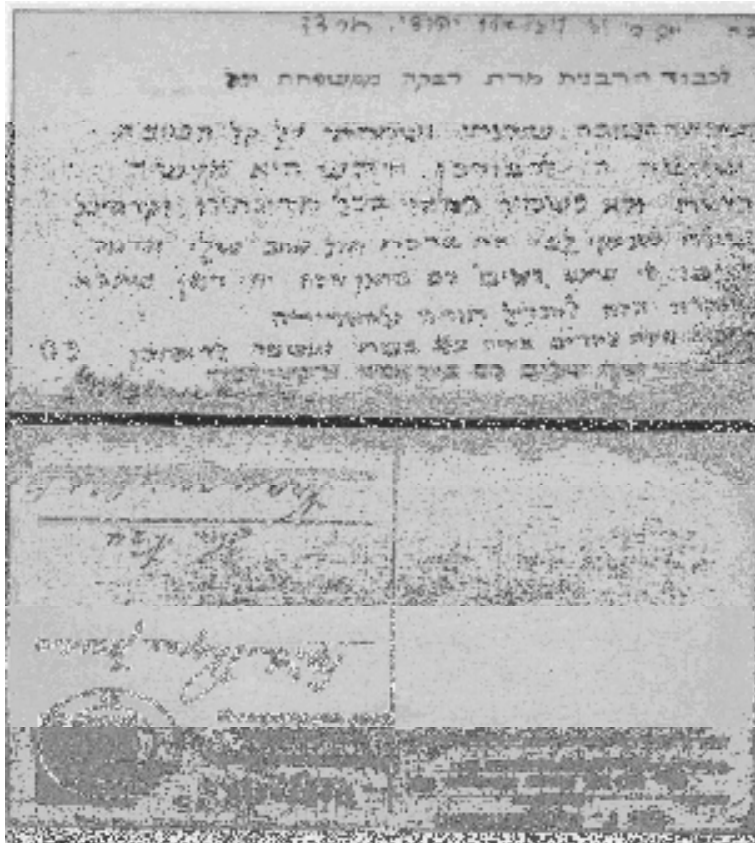
פרופ' הארי טורצ'נר (טור סיני), שלימד אותה בבית הספר הגבוה למדעי היהדות והיגר לירושלים, כתב לה ב-9 בינואר 1936: 'הצלחת להשיג את ייעודך [...] אני מברך אותך בחום על הגשמת שאיפותיך. בתקווה שהצלחתך ותוצאותיה יזכו אותך בשביעות רצון שזכית בה במאבק ארוך'.²³ אפילו הרב האורתודוקסי פליקס זינגרמן מברלין בירך אותה והזמין אותה ואת אמה לביתו:

²¹ קלאפק (לעיל, הערה 2), עמ' 39. צילום כתב ההסמכה המקורי של הרב מאיר דינמן בעברית מובא שם, עמ' 40-41.

²² מכתב מליאו בק ומאשתו נטלי לרגינה יונאס (התאריך לא צוין אצל פון קלנבך), BA Potsdam, 75 D Jo 1, No 9 pp. 7-8, וראו: פון קלנבך, הכחשה והתנגדות (לעיל, הערה 3), עמ' 244-245, הערות 4-5.

²³ מכתב מפרופ' טורצ'נר שצילומו מופיע אצל קלאפק (לעיל, הערה 2), עמ' 44.

לכבוד הרבנית מרת רבקה ממשפחת ינס
 השמועה הטובה שמעתי ושמחתי על כל הטובה שעשה ה' לכבודכן.
 חידוש הוא מעשה כזאת ולא נשמע כמהו בכל מדינתינו. וקודם כל
 אני שולח מעמקי לבי את ברכת מזל טוב שלי ונדמה הדבר לי שיש
 'נסים' גם בזמן הזה. יהי רצון שתהא המקרה הזה להגדיל תורה
 ולהאדירה.
 בשבת בעת צהרים אהיה בע"ה בביתי ואשמח לראותכן.
 בדרישת שלום גם בעד אמכן ורגשי כבוד²⁴

²⁴ הברכה במקור בעברית. צילום גלויה של הרב זינגרמן, יום ד' לפר' ויגש אליו יהודי [יהודה]. תרצ"ז, שם, עמ' 46.

בתשובה לשאלה מה גרם לה להיות רב כתבה רגינה יונאס ב-23 ביוני 1938 בעיתון האגודה היהודית המרכזית בגרמניה: 'שני דברים הניעו אותי, כאישה, להיות רב: האמונה במקצועי ואהבתי לבני האדם. אלוהים העניק לנו כישורים ויעוד ללא הבדל מין, לכן מוטלת החובה על הגבר או האישה לעבוד וליצור לפי היכולת שניתנה להם על ידי האל'.²⁵

בריאיון לעיתון נשים שווייצרי, שהתפרסם ב-2 באוקטובר 1939, הסבירה יונאס את עמדתה כלפי שוויון המינים בעיני האל: 'הגעתי למקצועי הודות להכרה דתית שאלוהים אינו מדכא שום ישות אנושית, ולכן הגבר אינו יכול לשלוט באישה או לכבוש עמדה של עליונות רוחנית עליה. באתי לכך מנקודת ראות של שוויון רוחני שלם וסופי בין המינים, שנוצר על ידי אלוה רחום וצודק'.²⁶

רגינה יונאס לא פקפקה מעולם בהנחה בסיסית זו של שוויון המינים. עיקרון זה חוזר ונשנה בכל מאמריה, דרשותיה והרצאותיה ובעבודת המחקר ההלכתית שלה. היא האמינה ששוויון בין גברים לנשים יכול להתממש על פי אמות המידה של ההלכה היהודית ושהתאמת ההלכה הנדרשת לכך אינה מהווה שינוי מהפכני. היא לא השתמשה בשפה פמיניסטית, לפיכך, לדעת פון קלנבך, היא יכולה להיחשב בקטגוריות הקיימות 'פמיניסטית רוויזיוניסטית (ביקורתית)', משום שהייתה לה הנחה מוקדמת שהכרתה הפמיניסטית אינה סותרת את מסורתה הדתית.²⁷

מאבקה לשרת כרבינרין וכדרשנית בתקופת השלטון הנאצי בגרמניה

כל חייה שמרה יונאס על אורח חיים דתי אורתודוקסי ונאבקה על זכותה לכהן כרב בקהילות היהודיות של גרמניה, לדרוש דרשות וללמד יהדות. למרות הכשרתה בבית הספר הגבוה ו'היתר התורה' מדינמן, מעולם לא מונתה רשמית לרב בקהילה. בשל חוקי נירנברג מ-1935, שנישלו את היהודים מכל משרה ציבורית, לא הוסמכה רשמית כרב גם על ידי הרשויות,

²⁵ Rabbiner Regina Jonas, Berlin: Central Verein Zeitung, 23.6.1938

²⁶ *Frauen-Zeitung Berna*, No. 16 (2nd October 1939), BA Potsdam, 7 D Jo 1 Nr.

5, p. 53; פון קלנבך, אלוהים אינו מדכא (לעיל, הערה 3), עמ' 215, הערה 16.

²⁷ פון קלנבך, שם.

ואולם נחישותה, תוארה והכשרתה ערערו את אושיות הממסד המסורתי הרבני הגברי.

יונאס לא יכלה להינשא, מאחר שלפי חוקי רפובליקת ויימאר בגרמניה, מורה צריכה הייתה להיות רווקה, ועם נישואיה היה עליה להתפטר מעבודת ההוראה. לאחר שהוסמכה לרבנות נישואין לא באו בחשבון, מאחר שלדעתה אישה המכהנת ברבנות אינה יכולה לקיים חיי משפחה וצריכה לבחור להישאר רווקה. לאחר עליית הנאצים לשלטון בגרמניה ב-1933, כשחוקי הגזע אסרו על הימצאותם של מורים ותלמידים יהודים בבתי ספר ציבוריים, לימדה יונאס לימודי דת בבתי ספר יהודיים פרטיים שהקימה הקהילה היהודית.

דרכה מעולם לא הייתה סוגה בשושנים

בשנת 1937 הועסקה יונאס רשמית על ידי מועצת המנהלים של הקהילה היהודית בברלין 'כמי שהוכשרה אקדמית כמורה לדת'.²⁸ תפקידיה העיקריים הורכבו מהוראה דתית בבתי הספר תחת מנהל הקהילה היהודית. בנספח למסמך העסקתה חייבה אותה הקהילה 'לשאת בדאגה רבנית-רוחנית' במוסדות החברתיים של הקהילה, כמו 'עזר לחירשים', בתי אבות, מוסדות סעד יהודיים ובתי חולים יהודיים.²⁹ היא הייתה אחראית לשירותי הדת ודרשה באופן קבוע במוסדות הללו למרות המחלוקת באשר לתפקודה כרב.³⁰ יונאס נתקלה בהתנגדות מוסדית, בחוסר אמון ובאיבה של ציבור רחב, ואף על פי כן הצליחה לפעול כדרשנית גם במגבלות הצרות שנתנה לה מועצת המנהלים של הקהילה.

מאחר שנאסר עליה לדרוש כרב בזמן התפילות, הרבתה יונאס להרצות בתנועת נשים יהודיות ובוויצ'ו, בבית מונטפיורי וכן בהרצאות ערב בבתי כנסת או במהלך תפילות השבת, שבהן דרבנה את השומעים לסייע לנצרכי הקהילה. לעתים קרובות הפכה את הרצאותיה למעין דרשות. למשל, בהרצאה ביום חמישי בערב בבית הכנסת 'אוהל יצחק', כפי שכתב עד ראייה

²⁸ שם.

²⁹ שם.

³⁰ שם, עמ' 221–222, הערה 46.

לעיתון הקהילה היהודית בברלין: 'הרבינרין רגינה יונאס הצליחה להעביר את הרצאתה לשביעות רצון השומעים ולשוות לאירוע אופי של חגיגה דתית'.³¹

מחזקת האמונה והקשר ליהדות בעת משבר: רועה רוחנית לציבור היהודי בברלין

בחווה שלה עם הקהילה היהודית היו פְּרָצוֹת והן אפשרו למועצת המנהלים של הקהילה לשמור על הזכות להרחיב את תפקידיה, להעסיקה באזורים אחרים בשירות הקהילה לפי אפשרויותיה או לפטרה מהשירות עם פנסייה. כך התאפשר למועצת המנהלים של הקהילה לשלוח את יונאס לקהילות שונות בימי משבר, במיוחד לאחר פוגרום ליל הבדולח בנובמבר 1938, כשקהילות רבות נותרו ללא רב בגלל המעצרים, הגירושים וההגירה.

במכתבה מ-12 בדצמבר 1938 לחוקר והפילוסוף מרטין בובר העידה יונאס על עצמה: 'אני מעניקה הדרכה רוחנית לחולים בבתי החולים ובבתי האבות בברלין, אני גם מרצה בבית הכנסת, עורכת הלוויות, ונושאת דרשות בבתי הכנסת של בתי האבות בברלין'.³² עם זאת עולה מהמכתב תחושת דחיפות וסכנה המרמזת על הימים הנוראים שעתידים לבוא על היהודים בגרמניה: 'החיים הדתיים מתחילים להידרדר [בברלין]'.³³

דאגתה לחיזוק הסולידריות החברתית בקהילה בעת הזו מוצגת במאמרה שנושאו 'הזכרת הנשמות', שהתפרסם בעלון הקהילה היהודית לקראת חג השבועות, בו' בסיוון תרצ"ט, 24 במאי 1939. במאמר זה הביעה יונאס את התנגדותה למנהג הרווח ברוב קהילות ישראל (האשכנזיות), שכל מי שהוריו בחיים צריך לצאת מבית הכנסת ולא להיות עם הקהילה בעת תפילת 'זכור', הנאמרת לאחר קריאת התורה ביום הכיפורים ובשלושת הרגלים. לדעתה, במיוחד בחג השבועות, שבו קוראים את מגילת רות – המהללת את הנאמנות והאהבה המשפחתית – צריכה הקהילה להישאר יחד ולא להוציא

³¹ BA Potsdam, 75 D Jo 1, No 14 p. 31; פון קלנבך, שם, עמ' 222, הערה 53.

³² מכתב מיונאס למרטין בובר בירושלים, 12.12.1938, ארכיון מרטין בובר בספרייה הלאומית (לעיל, הערה 7). את הציטוט תרגם ד"ר סטפן ליט.

³³ שם.

בעת הזכרת הנשמות את הילדים, את בני הנוער וגם את המבוגרים שהוריהם עדיין בחיים, וציינה את החשיבות המיוחדת לכך בהווה:

אנחנו חיים כעת בתקופה של מבחן אש – האם אהבת הילדים והכרת התודה, הנאמנות בין קרובים וחברים מוכיחות את עצמן בנכר? למרות כל המכשולים רצו רבים להוכיח שאפשר לשמור על חוש של אחווה משפחתית יהודית ואחוה עממית [...] כל הרגשות העמוקים הללו יכולים להתעורר רק אם כל קהילת ישראל תהא נוכחת כפי שנכחו פעם, גברים, נשים וילדים, בעת מתן תורה במעמד הר סיני.³⁴

תפקידיה הרבניים של יונאס התרחבו במשך שנות המלחמה כשמצב יהודי גרמניה נהיה נואש. רדיפות הנאצים גרמו להגירתם של רבנים רבים, וקהילות קטנות רבות נותרו ללא סיוע רבני. היא המשיכה בעבודה כרבנית במוסדות חברתיים יהודיים של קהילת ברלין נוסף על עבודתה כמורה לדת, אבל ב-1940 הציבה אותה 'ההתאחדות הארצית של היהודים בגרמניה' (*Reichsvereinigung der Juden in Deutschland*) כרב בקהילת וולטרסדורף, ולאחר מכן בערים נוספות.³⁵

בשנים 1940–1942 התפרסמו ב'עיתון החדשות היהודי' (*Juedischen Nachrichtenblatt*) מועדי דרשותיה בבתי הכנסת בערים רבות בגרמניה – פרנקפורט, ברמן, בראונשוויג, ברלין ועוד – בהחליפה את הרבנים שנאסרו או שנאלצו להגר מגרמניה. פעילויות אלו מצביעות ששיעור סמכותה הרבנית גדל עם קריסתה של הסמכות המוסדית שלא רצתה לקבלה קודם לכן.

נוסף על עבודתה הרבנית הייתה יונאס פעילה גם במגוון פעולות סעד ופעלה לאיסוף כספים למפעל 'סיוע החורף היהודי' בעבור עניי הקהילה, שכלל תמיכה כספית, אספקת מוצרי מזון ופחם להסקה. היא התרימה בעיקר בקרב מאזיני דרשותיה ובמיוחד את בעלי היכולת שהצליחו לרכוש אשרת יציאה

³⁴ Regina Jonas, 'Ueber die Seelen-Feier', *Juedisches Nachrichtenblatt*, May 24, 1939. צילום המאמר מופיע אצל קלאפק (לעיל, הערה 2), עמ' 64.

³⁵ פון קלנבן, הכחשה והתנגדות (לעיל, הערה 3), עמ' 247, הערה 15.

לחוץ לארץ ולממן את נסיעתם, באמרה: 'צדקה היא מצווה חשובה ואלה שמהגרים [כשההגירה עוד הייתה אפשרית] צריכים לתרום בנדיבות בעבור אלה שנאלצים להישאר'.³⁶

האנטישמיות הגואה והמצב הקשה בברלין לאחר 'ליל הבדולח' בנובמבר 1938 ומעצרו של אלפי יהודים שם, הניעו גם את יונאס לשקול אפשרות של הגירה לארץ ישראל, כפי שעולה ממכתבה לבובר מ-12 בדצמבר 1938: 'וכעת, כשאני הרי חייבת לחשוב על הגירה עם אמי', ואף לברר את אפשרויות העסקתה בארץ: 'האם לפי דעתך אוכל קודם כול לעסוק בתמיכה נפשית בקרב הנשים והנערות שבאו מגרמניה [...]עד שיתרגלו לאישה בתפקיד רב'. אבל אפשרויות העלייה החוקית של יהודי גרמניה לארץ היו מוגבלות, ויונאס, שטיפלה באמה החולה ותמכה באחיה, לא הייתה זונחת מאחור את בני משפחתה אלו, שלא היה באפשרותם להגר.³⁷ חוקי נירנברג והגזרות הרבות שהושתו על היהודים הוציאו את בני עמה מהחברה הסובבת והם נזקקו לשירותיה. היא ייעדה את עצמה לחזק את הרוח היהודית על ידי החזרת בני הקהילה להכרת דתם וללימודה.

יונאס הייתה ידועה ביותר בזמנה; היא פרסמה בעיתונים רבים מאמרים על האמונה היהודית ועל קיום המצוות וכן על ניסיונה כרבינרין ראשונה, וכאמור, הרבתה להרצות כדרשנית ומרצה אורחת בבתי כנסת, בבתי ספר ולפני ארגונים שונים בברלין ובקהילות יהודיות אחרות בגרמניה. נושאי הרצאותיה היו: 'נשים במקרא ובתלמוד', 'מנהגים יהודיים בחיים היהודיים', 'המשמעות בהתגלות בהר סיני – הרהורים לשבועות'. אורח חייה הצנוע ומגוריה עם אמה, דבקוּתה בדת ופעילותה למען נצרכי הקהילה מחד גיסא וידענותה והרצאותיה המרובות שעוררו עניין גם במי שלא השתייכו לבתי כנסת מאידך גיסא, עשו אותה לדמות מופת.

באופן אירוני אפשרו לה רדיפות הנאצים לתפקד כרב בפועל ולדרוש בבתי כנסת. גם כשנכפתה עליה עבודת כפייה בבית החרושת לקרטון 'אפיקו' בברלין המשיכה יונאס בעבודתה הרבנית בערבים, לאחר שעות עבודתה.

³⁶ פון קלנבך, שם.

³⁷ מכתב מיונאס לבובר (לעיל, הערה 32).

בהרצאותיה ודרשותיה ובעבודתה הרבנית ניסתה לעודד את קהל שומעיה, ובמיוחד את הזקנים שנותרו ללא בני משפחה במציאות של דה-הומניזציה, חששות מגירוש ומוות.

ב-3 בנובמבר 1942 הוטל עליה למלא טפסים להצהרה רשמית על רכושה ולפרט את כל נכסיה וספריה. יומיים לאחר מכן הוחרם כל רכושה 'לטובת הרייך הגרמני'. ב-6 בנובמבר 1942 נדרשה יונאס להתייצב במחנה האיסוף בגרוסן המבורגר שטראסה לקראת גירוש, ובו ביום שולחה עם אמה ב'משלוח של זקנים' לגטו טרזיינשטט.³⁸

הרבינרין יונאס כ'מצילת נשמות' ורועה רוחנית לאסירים היהודים בטרזיינשטט

בהוראת ריינהארד היידריך, ראש המשרד הראשי לביטחון הרייך וממלא מקום הרייכספרוטקטור בפרוטקטורט של בוהמיה ומורביה, שנכתבה ב-10 באוקטובר 1941, ב-24 בנובמבר 1941 הפכה עיר המבצר טרזיינשטט, הצפונית לפראג, לגטו.³⁹ ליהודי צ'כיה הוצג הגטו, כביכול, כ'עיר יהודית', 'מקלט' ליהודי הפרוטקטורט עד תום המלחמה, כדי שישתפו פעולה בהקמתו, בעוד למעשה הוא נועד לשמש מחנה איסוף וריכוז, תחנת מעבר למחנות המוות במזרח. הגטו פעל עד 8 במאי 1945.⁴⁰

ב'ועידת ואנזה' בברלין, ב-20 בינואר 1942, קבע היידריך ייעוד נוסף לגטו טרזיינשטט: לשמש 'גטו זקנים' שאליו יישלחו יהודים בני שישים וחמש ומעלה ויהודים בעלי זכויות משטח הרייך (גרמניה ואוסטריה).⁴¹

³⁸ רגינה יונאס שולחה כשנה לאחר שגורש אחיה אברהם לגטו לודז' במשלוח של יהודים שיצא מברלין ב-24 באוקטובר 1941, וממנו לא חזר. ראו: קלאפק (לעיל, הערה 2), עמ' 74-75.

³⁹ ארכיון יד ושם, TR3-1193.

⁴⁰ כ-160,000 יהודים, בעיקר ממרכז אירופה, הועברו אליו במשך שלוש וחצי שנות קיומו. 88,129 שולחו ממנו להשמדה במזרח ורק 4,136 מהם שרדו. יותר מ-36,000 נספו בגטו מתמותה 'טבעית' של חולי ורעב. ביום השחרור היו בו 29,738 יהודים. מרגלית שלאין, **ההנהגה היהודית במאבקה להישרדות: טרזיינשטט 1941-1945**, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב 2006, עמ' 389-390.

⁴¹ יצחק ארד, ישראל גוטמן ואברהם מרגליות (עורכים), **השוואה בתיעוד: מבחר תעודות על חורבן יהודי גרמניה ואוסטריה, פולין וברית המועצות**, ירושלים 1978, עמ' 204.

מיוני 1942 שולחו רבבות יהודים במסע תלאות מהרייך לטרזיינשטט, מרביתם זקנים בני שבעים ויותר, והם הגיעו לרוב ללא קרובי משפחה, לאחר שבניהם הצליחו להגר או שולחו ישירות 'למזרח'. עד אמצע 1943 הגיעו רכבות הגירוש הדחוסות לתחנת הרכבת של העיירה בוהושביץ, המרוחקת כשלושה קילומטרים מטרזיינשטט, ושם קיבלו את פניהם אנשי אס-אס, ז'נדרמים צ'כים, יהודים ממשמר הגטו וצעירים יהודים ממחלקת התובלה בגטו. המגורשים המותשים נאלצו ללכת לגטו עם צרורותיהם בליווי משמר שזירז אותם באלימות.

בגטו הצפוף לא הייתה אפשרות לקלוט את עשרות אלפי המגורשים שהגיעו בקיץ 1942; לא היו די דרגשי עץ בעבורם, ובלית בררה שוכנו הזקנים על קש שפוזר על רצפות האבן בעליות גג או בחדרים חשוכים ששימשו בעבר אורוות. לרובם היה המפגש הראשוני עם תנאי הגטו טראומטי.

ב-19 בספטמבר 1942 הגיעה אוכלוסיית הגטו לממדי שיא של 58,491 נפש (כ-57% מהם היו בני 65 ויותר). 18,638 אנשים התווספו לגטו באותו חודש, וסבל היהודים הכלואים בגטו הגיע לשיא. אי-אפשר לתאר את תנאי הרעב כשמנות המזון הוקטנו שוב ושוב ואת הצפיפות והניוול שהביאו לתמותת 3,941 נפשות באותו חודש ולשיא של 156 נפטרים ביום מרעב, מגפות וייאוש.⁴² במוקד המצוקה בגטו היו הזקנים הסייעדיים מקרב יהודי הרייך, שהיו מוגנים עד כה משילוח למזרח.⁴³

זה היה המצב הנואש בגטו טרזיינשטט כשהגיעה אליו רבינרין יונאס בראשית נובמבר 1942. היא התקבלה שם בברכה וכוחה הרוחני היוצא מהכלל ודרשותיה המרוממות זכו להערכה רבה. היא שובצה לעבודה בצוות 'ארגון העזרה העצמית' שהקים ד"ר ויקטור פראנקל, שרצה לבנות שירות

⁴² ארכיון יד ושם, Otto Zucker: Geschichte des Ghettos Theresienstadt, 0.64/7, 1941–1943

⁴³ בספטמבר 1942 שולחו 11,004 יהודים בני שישים וחמש ומעלה מגרמניה ומאוסטריה למחנה ההשמדה טרבלינקה ולגיא ההריגה במאלי-טרוסטיניץ. כ-6,000 יוצאי הפרוטקטורט בני שישים וחמש ומעלה שולחו במהלך אוקטובר 1942 למחנה ההשמדה טרבלינקה. איש מהם לא שרד. ראו: שלאין (לעיל, הערה 40), עמ' 139.

התערבות במשברים כדי לקדם את אפשרות הישרדותו של הפרט בטרזיינשטט.

תפקידה היה לקבל את פני המגורשים למחנה, במיוחד הזקנים האומללים אחוזי ההלם יוצאי הרייך, לעודד את רוחם ולסייע להם להתמודד ולהסתגל לתנאי המציאות האכזרית של צפיפות היתר והרעב במחנה. לפי פראנקל, ועדת קבלת הפנים הזאת הייתה חיונית לריכוך ההלם הראשוני של האנשים שרומו על ידי הנאצים והאמינו שרכשו במיטב כספם 'חוזי חכירה' לדיור מוגן בבתי אבות לזקנים ב'מחנה המועדף' טרזיינשטט במקום להישלח למזרח. רבים מהם לא שרדו כבר בימים הראשונים, כשמצאו את עצמם מתגוררים בצפיפות עם שני תריסרי זרים בעליית גג, ישנים על רצפה גסה מכוסה בקש. חוסר התקווה היה רב עד כי ניסיונות התאבדות התקבלו בהבנה ולפעמים אפילו בהערכה. רייזי ווגליין, שעבדה כאחות בגטו, כתבה: 'היו שעצביהם לא עמדו להם והתאבדו ולא ניסינו להחזירם לחיים. אין ספור אנשים סיימו את חייהם מרצונם בקפצם מהמעקות והחלונות שבעליית הגג [...] הרגשנו יותר קנאה מצער'.⁴⁴

על הטראומה שאחזה בזקנים מגרמניה עם הגעתם לגטו כתבה קטה מְנֵדָה, שהגיעה לטרזיינשטט מברלין בספטמבר 1942 והיא בת שישים וחמש: 'התמותה הייתה רבה מאד, בייחוד בשבועות הראשונים [...] כשליש מהאוכלוסייה החדשה. מדובר באנשים קשישים שנחלשו עקב הזעזועים והייאוש נפטרו מבלי לחלות קודם. פשוט כבו'.⁴⁵

יונאס, כאחראית לקליטתם של אלה שזה מקרוב באו, נסכה בהם תקווה ועודדה את הזקנים המיואשים להתמודד עם מצוקתם הנפשית הגדולה ולבחור בחיים, על פי הצו הקטגורי ביהדות: 'ובחרת בחיים'. היא עבדה בטרזיינשטט כ'מצילת נשמות' (Seelsorger). אמנם התרגום המילולי של התפקיד הוא 'דאגה לנשמה', וכוונתו ליועצת רוחנית, אך נראה שהגשימה

⁴⁴ Resi Weglein, *Als Krankenschwester im KZ Theresienstadt*, Stuttgart 1988, p. 30

⁴⁵ קטה מנדה, **זיכרונות**, עמ' 1, תיק מס' 270, ארכיון בית טרזין. הכותבת מתייחסת כנראה רק לקבוצת אנשים קטנה שהגיעה עמה מברלין, וכפי שנאמר לעיל, כ-3,941 אנשים נפטרו בגטו טרזיינשטט במהלך ספטמבר 1942.

את המשמעות של הביטוי העברי 'הצלת נשמות', קיום הרוח כדי לאפשר את ההתמודדות והקיום הפיזי, שביטאה את המרי הרוחני כנגד מכונת ההשמדה הנאצית, שְמִירַת הָאֲנִי מֵאֵין.

יונאס יצאה נגד המגמה ששררה בטרזיינשטט להצלת ה'כשירים', הווי אומר הצעירים, שעבודתם הייתה חיונית בעבור הגרמנים או למען תפקוד הגטו – והתבטאה בהעדפתם בחלוקת המזון ובתנאי הדיור – ופעלה נמרצות להציל את החלשים, שגוועו מחולי ומרעב.

ב-1991 סיפר ויקטור פראנקל לפון קלנבך על דרשה שנשאה יונאס בטרזיינשטט כשהוזמנה להרצות לפני הצוות של המכון הפסיכולוגי על המשמעות התאולוגית של עבודתם הפסיכולוגית בגטו. היא דיברה על כך שבמסורת היהודית כבודם האנושי של המוגבלים בכושרם השכלי – הסנייליים, המנוונים – נשאר בשלמותו ואינו נפגע. היא סיפרה את סיפור יציאת מצרים, על בני ישראל שנשאו במשך כל נדודיהם במדבר את לוחות הברית שמשה קיבל בהר סיני ואת הזקנים והחולים. נשיאת התורה ונשיאת אלו שלא יכלו ללכת בכוחות עצמם היו שוות ערך, והאנלוגיה הייתה שיש להתייחס לחלש ולבא בימים באותו הכבוד כאל שאר חברי הקהילה.⁴⁶

במקביל לעבודתה ב'ארגון העזרה העצמית' פעלה יונאס כרועה רוחנית וקיימה קשר עם הרב ד"ר ליאו בק לאחר שגורש לטרזיינשטט בינואר 1943. היא המשיכה בדרשותיה כחברת צוות 'המחלקה לעיצוב שעות הפנאי' של המנהל היהודי בגטו, והמחלקה ארגנה הרצאות, קונצרטים והופעות למען האסירים הכלואים – שלשעה קצרה זכו ליהנות מתחומי התרבות שנקטעו ממנה. בהרצאותיה ובדרשותיה השתתפה יונאס במאבק לשמירת החיים והזהות היהודית בגטו טרזיינשטט, ובתוך האבדון סייעה לאסירים היהודים לשמור על ערכי האדם ועל צלם אנוש.

בארכיון מוזאון טרזין בצ'כיה נותרה רשימה בכתב יד עם שמות עשרים וארבע הרצאותיה, שכותרתה: 'הרצאות של הרבינרין האחת והיחידה, רגינה

⁴⁶ פון קלנבך, אלוהים אינו מדכא (לעיל, הערה 3), עמ' 224, הערה 38. הנ"ל, הכחשה והתנגדות (לעיל, הערה 3), עמ' 253, הערה 39.

יונאס'.⁴⁷ חמש הרצאות דנו בהיסטוריה של האישה היהודייה, כגון 'האישה היהודייה בתנ"ך ובתלמוד'. חמש הרצאות דנו בנושאים תלמודיים, למשל 'ההומור בתלמוד'. שתי הרצאות דנו ברעיונות מקראיים, שלוש הרצאות היו דרשות לקהילה, כגון 'מצוות הדת בטרזיינשטט' ותשע הרצאות היו בנושאים: מבוא לאמונה יהודית, הלכה ומוסר, תפילות, קיום מצוות השבת וחגי ישראל.

הדים להרצאותיה של יונאס אפשר למצוא בכתבי זיכרונותיהם של שורדי הגטו. ריצ'רד ארליך הזכיר אותה ביומנו שנכתב בטרזיינשטט: 'ב-4 ביוני [1943] שמענו את הרצאתה של יונאס בעליית גג של בית העיוורים, ברחוב בית המרחץ מספר 19. בנושא "ממצרים לסיני". נושא זה טופל בצורה מעניינת ביותר על ידי המרצה ועניין אותנו במיוחד'.⁴⁸ הרצאות אלו, כפי שנזכר בהן יעקב יעקובסון, מנהל הארכיון הכללי של יהודי גרמניה, שגורש לטרזיינשטט מברלין במאי 1943 ושרד, 'מילאו תפקיד חשוב ביותר כדי להעסיק את המוח בגטו ובשמירת רוחנו'.⁴⁹

בארכיון מוזאון טרזין בצ'כיה נשתמר קטע בכתב ידה של יונאס מאחת הדרשות שנשאה בטרזיינשטט על פסוק מפרשת בלעם. זוהי דרשה המעידה על אמונתה השלמה והבלתי מעורערת באלוהי ישראל ועל מחויבותה לשוויון בין המינים גם בטרזיינשטט.

דרשת הרבינרין יונאס:

כאשר בלק מלך מואב קרא לבלעם לקלל את בני ישראל, נאסרה עליו הקללה בצו האל:
 "וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים אֶל בְּלַעַם לֹא תִלְךָ עִמָּהֶם; לֹא תֵאָר אֶת הָעַם כִּי בְרוּךְ הוּא" (במדבר כב 12).
 עם ישראל נשלח על ידי אלוהים להיסטוריה כמבורך.

⁴⁷ צילום הרשימה המקורית של הרצאות הרבינרין יונאס בטרזיינשטט מופיע אצל קלאפק (לעיל, הערה 2), עמ' 77-78.

⁴⁸ פון קלנבך, אלוהים אינו מדכא (לעיל, הערה 3), עמ' 224-225, הערה 61.

⁴⁹ שם, עמ' 225, הערה 62.

בלהיות מבוך על ידי האל, הכוונה היא לתת. בכל מקום שמישהו צועד, בכל מצב בחיים יש לתת: ברכה, אדיבות, נאמנות, חוסר אנוכיות, ענווה בפני האל ואהבה מסורה לברואיו, כדי לקיים את העולם.

ייעודו של עם ישראל הוא להקים את עמודי היסוד של העולם. גבר ואישה, אישה וגבר באותה דבקות קיבלו עליהם את האחריות למשימה.

הלוואי שכל עבודתנו, שהתאמצנו לעשות כמשרתי האל, תהא ברכה לעתידם של ישראל ושל כלל האנושות.⁵⁰

רגינה יונאס עבדה בטרזיינשטט ללא לאות במשך שנתיים ב'הצלת נשמות', כדמות מופת של רועה רוחנית, עד ששולחה עם אמה למחנה ההשמדה אושוויץ ב-12 באוקטובר 1944. היא נרצחה שם בכ"ז בתשרי תש"ה, 'שבת בראשית'. בת ארבעים ושתיים הייתה במותה.⁵¹

בתקופת הכיליון של העם היהודי דבקה יונאס באמונתה הדתית, ומעשיה שימשו לרבים עוגן הצלה מפני טביעה במערבולת הייאוש. היא קיימה בכל נפשה ובכל מאודה את מצוות קידוש החיים,⁵² 'איבערלעבן', שמירת הקיום והזהות היהודית, וזוהי גם צוואתה לנו, הדורות הבאים.

זו הייתה 'המצווה התר"ד', שלדברי הרב פרופ' אמיל פקנהיים מהווה את המסר העיקרי מהשוואה – המצווה לאחוז ככל יכולתנו בקיום היהודי, המצווה שלא להניח לצורך בשום אופן ובשום רגע לנצח בדיעבד. זהו 'קולה המצווה של אושוויץ' למחויבות מוסרית להבטחת המשך קיומו של העם

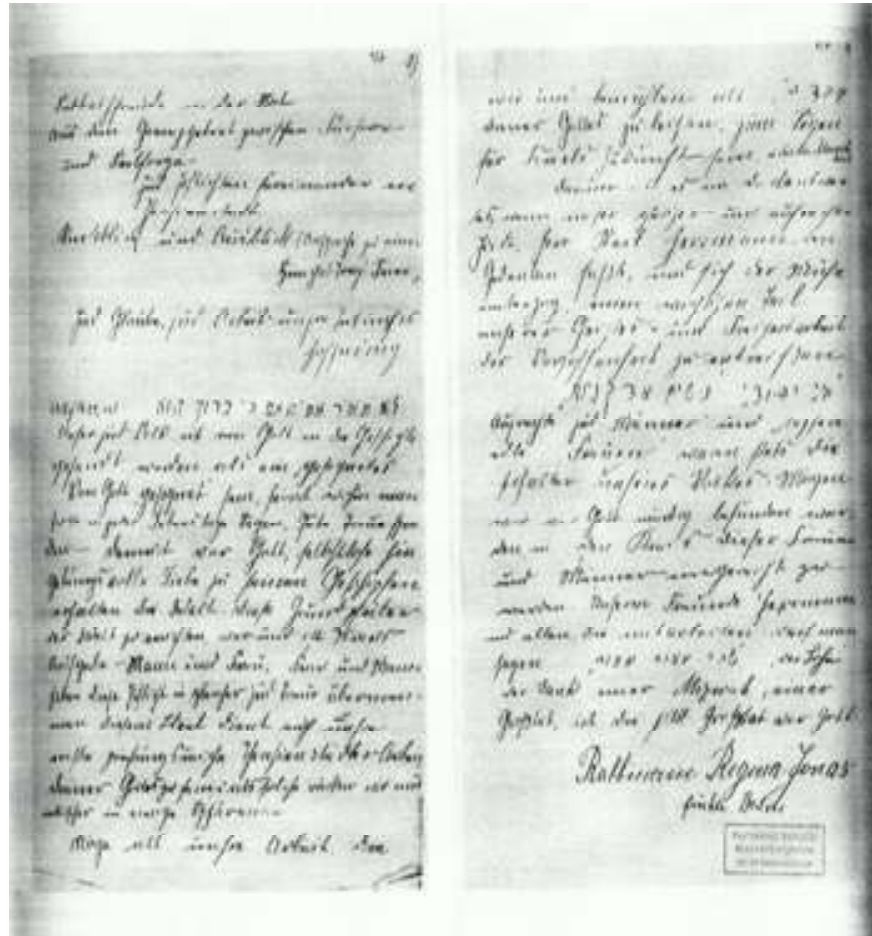
⁵⁰ לפרשנותה של רגינה יונאס לפסוק מספר במדבר נלווית הקדשה לקרל הרמן, שתיעד ושימר את עבודת המחלקה לעיצוב הפנאי (*Freizeitgestaltung*) בטרזיינשטט. היא נכתבה ככל הנראה בספטמבר או באוקטובר 1944, בסמוך לגירושה לאושוויץ, ראו: Pamatnik Terezin, Ustredni Kartoteka, Czech Republic

⁵¹ יונאס שולחה במשלוח Eq ומספרה במשלוח היה 722. ראו: מסד נתונים, בית טרזין.

⁵² כפי שקבע באותה עת הרב יצחק ניסנבאום בגטו ורשה: 'זוהי שעת קידוש החיים ולא קידוש השם בהליכה למוות'.

היהודי, שהוא המשכו של הקול המצווה של האלוהים בסיני, ועל כן מחייבת מצווה זו כמצוות שניתנו בסיני.⁵³

הדרשה לפרשת בלק בכתב ידה של יונאס

⁵³ פקנהיים העלה את הרעיון של 'המצווה ה-614' בסימפוזיון על משמעותם של ערכים יהודיים לאחר השואה, שהתקיים ב-1967 בניו יורק. ראו: Emil L. Fackenheim, 'Jewish Values in the Post-Holocaust Future', *Judaism*, 16 (summer 1967), p. 272. 'הקול המצווה מאושוויץ' הוא רעיון ששב וחוזר בהגותו של פקנהיים במקומות רבים, למשל: idem, *Quest for Past and Future – Essays in Jewish Theology*, Bloomington 1968; idem, 'The Commanding Voice of Auschwitz', *The Jewish Return into History*, p. 30

מברלין לירושלים

רגינה יונאס למרטין בובר, ברלין 1938

תרגום: איטה שדלצקי

לא מכבר חשפה הספריה הלאומית, מתוך ארכיון בובר שברשותה, את המכתב שכתבה רגינה יונאס מברלין בסוף 1938 למרטין בובר בירושלים (blog.nli.org.il/rabbi_regina_jonas). את המכתב תרגמה לעברית עבור מסכת פרופ' איטה שדלצקי. במכתב ניכר שיונאס נזהרה מאד בדבריה מתוך חשש מן הצנזורה הגרמנית. מסיבה זו כנראה מצויים במכתב מספר ביטויים הכתובים בצורה עמומה ולא לגמרי ברורה. הדבר ניכר גם בתרגום המכתב. תודה לספריה הלאומית, לארכיון בובר ולד"ר סטפן ליט האחראי על הארכיון על האפשרות לפרסם כאן את המכתב ותרגומו.

מצ"ב שובר-תשובה בין-לאומי

רבינר רגינה יונאס

ברלין N4, 12.12.38

רח' קראוסניק 6

טלפון 420206

אדון פרופ' בובר הנכבד ביותר!

סלח נא בטובך שאני, שעדיין איני מוכרת לך אישית, מרשה לעצמי לכתוב לך כדי לקבל עצה, אך על ידי קריאת כתביך המוערכים נוצר אצלי כלפך בעקיפין יחס של תלמיד. אני שרויה בדאגה, ומכיוון שכאישה קשה לי שבעתיים במקצועי והדאגה הכללית לוחצת עליי עוד יותר. גם ללא המצב הנוכחי היה חשוב לי מאוד לשמוע את דעתך, וכעת כשאני הרי חייבת לחשוב על הגירה יחד עם אמי היקרה אני זקוקה לעצתך כפליים. יורשה לי להציג את עצמי בזאת. אני כעת בת 36, לא נשואה, ובחרתי תוך הקרבת קורבנות שאי אפשר לתארם, מתוך אהבה טהורה, את מקצוע הרבינר(ין).¹ זה

* המילים והביטויים המופיעים להלן בכתב נטוי כתובים במקור בעברית (שפה וכתב).

כבר מבהיר כמה קשה עליי להיאבק. נולדתי בברלין בבית דתי, אבי נפטר כשהייתי בת 11. בגלל חוסר אמצעים הייתי חייבת, וגם רציתי, לתמוך מוקדם באמי היקרה, שדאגה לנו (יש לי גם אח) בקושי רב – לא יכולתי ללמוד תכנית מלאה באוניברסיטה, אך למדתי ביתר מרץ בבית המדרש שלנו למדעי היהדות. המשפט החשוב שלך: 'חשתי במהרה שאני חייב לאהוב את בני האדם' שציטטתי באחת מדרשותיי, מאיר בבהירות את הדחף שלי למקצוע הרב. אהבת האדם בעת צרה יהודית וכללית, אמונה איתנה באלוהים אך גם בשוויון הרוחני הגמור של שני המינים ודחיית המחשבה שדבר זה או אחר 'אסור' לאישה אך ורק משום היותה אישה – כל אלו גרמו לי לבחור במקצוע הרב, שהוא מושא כמיהתי. כתבתי בזמנו אצל מורי אדון פרופ' באנט ז"ל עבודה הלכתית 'האם האישה יכולה להיות רב' ועליה הוא נתן את הציון 'טוב' 14 יום לפני מותו. לא אישרו לי לגשת למבחן בע"פ כי האדון פרופ' באנט ז"ל נפטר והאדון ד"ר אלבק דחה את קיום המבחן מסיבות של השקפת עולם. מתוך אהבת התלמוד, ההלכה והמקצוע שלי התכוננתי לכל ק"י סימנים. בעקבות החלטה של איחוד הרבנים הליברלים, באישורו של מורי היקר האדון הרב ד"ר בק, שאצלו השתתפתי בין היתר גם באופן פעיל בתרגילי הסמיכה (Semichah), את בחינת הרבנות, זאת אומרת אך ורק את ק"י סימנים – כל יתר הדרישות נבחנו במסגרת בית המדרש – הוטל על האדון הרב ד"ר דינמן מאופנבך לבחון אותי בהלכה, ואחרי בחינה של קרוב ל-4 שעות הוא העיד על כך בתעודה עברית.

בברלין אני פעילה בתפקיד של תומכת נפשית (Seelsorgerin) בבתי חולים ובתי אבות, מעבירה שיעורים בבית הכנסת, וגם נותנת דרשות בבתי הכנסת של בתי האבות. דרך לשכת הרווחה טיפלתי במקרים של תמיכה נפשית וגם נשאתי דברים בלוויות לבקשת משפחות הנפטרים. ניהלתי חגיגות עונג שבת עם בני נוער ומבוגרים, וגם לימדתי קצת (שעורי דת). כעת הכל נרדם לאט לאט. מכיוון שהשקפתי היא בעיקר דתית ומכל הסיבות שאין כאן מקום לפרט כולנו אוהבים את ארץ², אנחנו – ואני כמפרנסת – רוצים להגיע א"ה לארץ. הרי בחסידות הסתכלו על האישה בצורה משוחררת למדי מדעות

¹ במקור: Rabbiner(in)

² בחוגים ציוניים וחוגים יהודיים נוספים בגרמניה היה נהוג להשתמש במילה העברית ארץ בעבור פלסטינה או ארץ ישראל. המילה ארץ, כמו מילים עבריות נוספות, כתובות במכתב באותיות עבריות.

קדומות, כך שאני מקווה, אדון פרופסור הנכבד ביותר, למצוא אצלך הבנה לאידיאל שלי, זהו יחס שלדאבונני לא זכיתי בו מצד כל המורים שלי, כי הרי "שאלת הנשים" (Frauenfrage) נראית לי קשה באותה המידה כמו "שאלת היהודים" (Judenfrage) בלזמן. לסגת ממקצועי אסור לי, אינני יכולה ואינני רוצה – אני חייבת לפעול בו. האם יש אפשרות באמץ? כאן הרי ממילא שאלת הנשים תהיה פעם אקוטית. אני רק חושבת על פסולה לעדות. גם אדון פרופ' אלבוגן הביע מחשבות דומות.

שומעים לעתים קרובות שבקרב המהגרים מגרמניה (1) הדת עומדת בסימן שאלה (2-1) העמדה היהודית-תרבותית בכלל עומדת עדיין על כרעי תרנגולת. (היום אחרי הצהריים עוד קראתי בספרך 'דברים אל הנוער' *Worte an die Jugend*, את הדברים המובילים שכתבת על מקום הדת בתרבות היהודית). גם בזמנים תקינים ראיתי זאת כך, וכבר אז ביקשתי לכתוב אליך, לשמוע ממך מילה אישית –

יורשה לי עתה לשאול אותך האם לפי דעתך אוכל קודם כול לעסוק בתמיכה נפשית בקרב הנשים והנערות שבאו מגרמניה [ציור קטן של מגן דוד]. אינני דוגלת בדעה שנשים ידברו לנשים בלבד או להפך, כי כמו שהגבר יכול לחבר עצמו במקצת אל נפש האישה, כך גם להפך, ואם מותר לי להגיד זאת, הניסיון המעשי מאשר את דעתי הצנועה. ואולם בהתחלה, עד שיתרגלו לאישה בתפקיד רב, אני חושבת, שזו יכולה להיות הדרך. עד כה באה רוב ההתנגדות מצד העמיתים הגברים שלי, ולכן אני מניחה שגם המתנגדים ישתקו כשמדובר בעבודה של אישה מול אישה.

אני מתמידה בעיסוק בשפה העברית – וכעת במיוחד – אף כי בארץ אי"ה אצטרך להשתפר מאד. סלח נא בטובך על אורך דבריי, לב יודע מרת נפשו. זה מצבי, ואני מאמינה שבמקרה שלי הקיצור אינו נכון. כתבתי גם למורי היקרים, אדון פרופ' טורצ'נר ואדון פרופ' גוטמן. כעת אני מרשה לעצמי לבקש בעצתך, כי אני יודעת שאולי בנוגע לבעיה זו יהיה צורך בהתייעצות של כמה וכמה אישים. מניסיוני בברלין אני יודעת שהייתה התייעצות גדולה, אבל אז, כפי שהרשיתי לעצמי לדווח, הייתה לכך תוצאה חיובית לגביי. אולי תוכל אתה בטובך לגרום לכך שתתאפשר לי פעילות של רבינר.

סלח לי בבקשה שאינני כותבת במכונה, כי אין לי, ובגלל ההתחייבויות הגדולות שלי ומפאת האופי הפרטי של המכתב גם לא יכולתי למסור אותו לכתובה. ואם מותר לי להתלוצץ, אינני גרועה

כמו הכתב שלי, שקלקלתי מרוב כתיבת רשימות במחברות בזמן השיעורים. אין לנו קרובים בחוץ לארץ –

אני מודה לך מקרב לב על מאמציך המיטיבים

בכבוד רב ביותר

שלך בהכרת תודה

רגינה יונאס

ברלין N.4

רח' קראוסניק 6

[ציור קטן של מגן דוד] נ"ב

תמיכה נפשית לחולים, תמיכה נפשית ליתומים, תמיכה נפשית בבתי סוהר ואפשרויות אחרות יש אולי גם בארץ.

אני יודעת שבברלין העמיתים הגברים השאירו לי ברצון את העיסוק בפעילויות כגון אלו. תפילות לבני נוער, אולי גם אפשרויות. אולי גם *שענודים* לנשים?

סלח לי בבקשה על ההצעות הללו, אבל לצערי אני חייבת להיות החלוץ של עצמי / – דרשה מעל במת בית הכנסת הרי אפילו מותרת מבחינה הלכתית, ואז הרי אוכל גם אחר כך לשאת דרשות באיזו *קהילה* ליברלית.

